

Monika Włodzik, Karol Kłodziński
(Toruń)

*O historycznym znaczeniu przekładu. Nowożytne badania nad kancelarią cesarską okresu pryncypatu**

Drugą połowę XIX w. można zasadnie uznać za początek naukowej refleksji nad kancelarią cesarską okresu pryncypatu. Do takiej konstatacji uprawnia przede wszystkim znaczący wzrost zainteresowania rzymskimi rozwiązaniami ustrojowo-administracyjnymi wśród XIX-wiecznych badaczy. Właśnie w tym czasie zostały opublikowane prekursorskie prace między innymi Émile’a Eggera, Theodora Mommsena, Otto Hirschfelda, Édouarda Cuq’a i Ludwiga Friedländera¹. Badania nad kancelarią cesarską były prowadzone w kilku językach jednocześnie, co niejednokrotnie skutkowało wypracowaniem odrębnych nomenklatur służących do opisu centralnej administracji rzymskiej.

W niniejszym artykule zamierzamy odtworzyć niektóre strategie tłumaczeniowe wykorzystywane przez nowożytnych uczonych do opisu kancelarii cesarskiej i przeanalizować wielojęzyczne nazewnictwo tej dziedziny pod względem

* Autorzy dziękują Pani prof. dr hab. Danucie Musiał oraz Panu dr. Tomaszowi Falkowskiemu za wszelkie uwagi i sugestie, jednocześnie pragną podkreślić, że ponoszą wyłączną odpowiedzialność za treść artykułu. Publikacja powstała przy wsparciu finansowym Fundacji na rzecz Nauki Polskiej (stypendium START – Karol Kłodziński).

¹ É. Egger, *Recherches historiques sur la fonction de secrétaire des princes chez les anciens*, [w:] É. Egger, *Mémoires d’histoire ancienne et de philologie*, Paris 1863, s. 220–258; Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, t. 2.2, *Handbuch der römischen Alterthümer*, red. J. Marquardt, Th. Mommsen, Leipzig 1877; O. Hirschfeld, *Untersuchungen auf dem Gebiete der römischen Verwaltungsgeschichte*, I: *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*, Berlin–Weidmann 1877; É. Cuq, *Études d’Épigraphie Juridique. De Quelques Inscriptions Relatives à L’Administration de Dioclétien. – I. L’Examinator per Italiam. – II. Le Magister Sacrarum Cognitionum*, Bibliothèque des Écoles Françaises d’Athènes et de Rome, 21, Paris 1881; idem, *Le Conseil des Empereurs d’Auguste à Dioclétien*, Extrait des Mémoires présentés par divers savants à l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 1 Sér. 9, 2, Paris 1884; L. Friedländer, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit. Von August bis zum Ausgang der Antonine*, t. 1, Leipzig 1888 (6 Aufl.).

różnic semantycznych². Potrzeba refleksji nad nomenklaturą stosowaną w historiografii wynika z konieczności takiego uporządkowania systemu terminologicznego, które uwzględniałoby wpływ czynników historyczno-kulturowych na badania naukowe³. Terminologia wykorzystywana do opisu kancelarii cesarskiej okresu pryncypatu jest dobrym przykładem próby ujęcia starożytnej praktyki administracyjnej w ramy pojęć dostępnych nowożytnym badaczom starożytności⁴. Stosowany w dyskursie historycznym termin „kancelaria cesarska” określa złożoną strukturę administracyjną odpowiedzialną przede wszystkim za tworzenie dokumentacji, zarządzanie finansami i dworem przez urzędników (niewolników i wyzwolenców, później ekwitów). Ta rzymska „instytucja” – jak się wydaje – nie posiadała jednak odrębnej formalnej nazwy (*officia maxima* i *ministeria principatus* to jedynie zwroty literackie); dziś potwierdzone w źródłach jest jedynie nazewnictwo urzędów pałacowych, takich jak np. *ab epistulis, a libellis, a rationibus, a tudiis, a memoria* czy *a cognitionibus*. Zakres obowiązków i kompetencje urzędników kancelarii cesarskiej do dziś stanowią kwestię sporną wśród historyków starożytności. Toteż ciekawym przedsięwzięciem wydaje się analiza chronologicznego przekształcania się zakresu i znaczenia tej struktury administracyjnej w zależności od terminologii stosowanej do jej opisu w historiografii nowożytnej. Jak pisze Paul Veyne, stosowanie wyłącznie współczesnych terminów do opisu realiów starożytnych jest niewłaściwe, ponieważ „the most cunning danger is that of words that raise false essences in our minds and people history with universals that do not exist”⁵. Niestety nie można z całą pewnością stwierdzić, czy współczesna definicja pojęcia kancelarii w pełni odpowiada zakresowi uprawnień i spraw, które podlegały tej strukturze administracyjnej w antyku. Należy jednak zaznaczyć, że autorzy artykułu nie zamierzają poprzestać na stwierdzeniu braku odpowiednich terminów służących do opisu starożytnych urzędów, ale również,

² Część analityczna niniejszego artykułu (z wyłączeniem historiografii włoskiej) jest uzupełnieniem fragmentem rozważań zawartych w monografii K. Kłodzińskiego – *Officia maxima et principes officiorum. Problematyka badań nad kancelarią cesarską okresu pryncypatu na przykładzie sekretariatu a memoria*, Pragmateia, t. 1, Kraków 2012, s. 31–43.

³ W światowej historiografii szczególnie wyraźnie zagadnienie to przedstawił twórca tzw. historii pojęć (*Begriffsgeschichte*), Reinhart Koselleck, który przekonująco udowodnił, że niezbędnym elementem badań historycznych są badania semantycznej zmienności i historycznego rozwoju pojęć. Zob. R. Koselleck, *Historia pojęć i pojęcia historii*, [w:] R. Koselleck, *Dzieje pojęć. Studia z semantyki i pragmatyki języka społeczno-politycznego*, tłum. J. Marecki, W. Kunicki, Warszawa, s. 56–77; R. Koselleck, *Semantyka historyczna*, wybór i oprac. H. Orłowski, Poznań 2012.

⁴ Krytyczną analizę nowożytnego dyskursu naukowego poświęconego rzymskiej kulturze politycznej przeprowadził K. J. Hölkenskap, *Reconstructing the Roman Republic: An Ancient Political Culture and Modern Research*, Princeton–New Jersey 2010.

⁵ „Poważne niebezpieczeństwo stanowią słowa, które przebiegle odwołując się do fałszywych wyobrażeń w naszych umysłach, zaludniają historię nieistniejącymi uniwersalami” (tłum. własne) [w:] P. Veyne, *Writing History: On Epistemology*, tłum. M. Moore-Rivoluceri, Middletown Connecticut 1984, s. 134.

stosując się do stwierdzenia Veyne'a o niejednorodnej tożsamości słów, postarają się odtworzyć nowożytną genealogię starożytnych sekretariatów łącznie z jej wielojęzycznymi implikacjami.

W badaniach nad terminami stosowanymi przez naukowców zajmujących się kancelarią cesarską okresu pryncypatu decydujące okazały się kryteria chronologiczne i językowe. Badacze zostali podzieleni na grupy językowe w zależności od języka, jakim się posługiwali w pracach naukowych, przy zachowaniu kolejności chronologicznej. W każdej z grup językowych można znaleźć przykłady zastosowania dwóch zasadniczych typów strategii tłumaczeniowych: zorientowanych na język źródłowy lub na język docelowy. Pierwsza strategia wiązała się zazwyczaj z samodzielnym wypracowaniem terminologii przede wszystkim wiernej źródłom łacińskim, natomiast druga polegała na wykorzystywaniu współczesnych terminów administracyjnych do opisu antycznych urzędów, przedkładając zrozumienie komunikatu w języku docelowym nad ścisły związek ze źródłami rzymskimi. Badacze starożytnej administracji często wzorowali się na terminach wypracowanych przez ich niemieckich lub francuskich poprzedników, co również miało wpływ na przejęcie lub odrzucenie wybranej strategii tłumaczeniowej. Wymienione strategie są zbieżne z zaproponowanym przez Lawrence'a Venutiego⁶ i stanowiącym punkt wyjścia niniejszego artykułu podziałem strategii tłumaczeniowych na naturalizujące (asymilujące, ukierunkowane na kulturę docelową) i alienujące (egzotyzujące, ukierunkowane na kulturę źródłową). Należy jednak zaznaczyć, że ekwiwalencja uzyskana w wyniku zastosowania podanych strategii jest nieostra, ponieważ przekład tekstu naukowego jest procesem zakorzenionym w społeczno-kulturowym dyskursie wiedzy⁷. Jak pisze Venuti, każde tłumaczenie jest adaptacją tekstu oryginalnego: „[...] obcy tekst jest więc nie tyle przekazany w akcie komunikacji (*communicated*), ile inskrybowany (*inscribed*) rodzimymi sposobami rozumienia i rodzimymi interesami”⁸. Innymi słowy, prosta zależność ekwiwalencji leksykalnej nie stanowi o jakości tłumaczenia, ważniejsza wydaje się adekwatność przekładu do oryginału i jego akceptowalność w kulturze docelowej⁹.

W podobny sposób można spojrzeć na nowożytną terminologię dotyczącą kancelarii cesarskiej okresu pryncypatu. Terminy *Kanzlei*, *chancellerie* czy *cancellaria* można uznać za komunikatywne tłumaczenie terminów starożytnych lub za przeniesienie znaczenia nowożytnych terminów rodzimych w realia starożytne. Przedstawiona w niniejszym artykule kulturowa specyfika i zakres znaczeniowy

⁶ L. Venuti, *The translator's Invisibility: A History of Translation*, London 1995.

⁷ Zob. J. Munday, *Introducing Translation Studies: Theories and Applications*, London–New York 2001, s. 49–50.

⁸ L. Venuti, *Przekład, wspólnota, utopia*, tłum. M. Heydel, [w:] *Współczesne teorie przekładu. Antologia*, red. P. Bukowski, M. Heydel, Kraków 2009, s. 267.

⁹ *Ibid.*, s. 267–293.

zwrotów stosowanych przez badaczy administracji wczesnego Cesarstwa Rzymskiego ma na celu wykazanie potencjalnych ograniczeń lub możliwości poszczególnych strategii tłumaczeniowych we współczesnych badaniach nad kancelarią cesarską okresu pryncypatu.

Do różnego nazywania interesującej nas antycznej struktury administracyjnej mogłyby uprawniać często dowolnie rozumiane przez badaczy, posiadające wiele znaczeń, słowa *officium*¹⁰ oraz *scrinium*¹¹. Przed przystąpieniem do analizy nowożytnych zwrotów opisujących kancelarię cesarską warto pochylić się nad etymologicznym znaczeniem wspomnianych łacińskich terminów w interesującym nas kontekście.

Słowo *officium*, posiadające różne znaczenia (m.in. obowiązek, powinność, urząd)¹², w odniesieniu do kancelarii cesarskiej potwierdzone jest zaledwie w kilku źródłach z epoki pryncypatu. Z tego okresu znane są jedynie terminy *officia maxima* oraz *principes officiorum*¹³. Warto także zauważyć, że Tacyt pisał o *ministeria principatus*¹⁴. Wydaje się, że terminy *officia maxima* oraz *ministeria principatus* nie powinny być uważane za formalne administracyjne zwroty określające antyczne urzędy; ich użycie w cytowanym kontekście było bowiem wynikiem literackiej konwencji¹⁵. Z kolei termin *officia palatina* jest zwrotem stosowanym przez późnoantycznych autorów na określenie cesarskich urzędów pałacowych¹⁶.

¹⁰ A.E.R. Boak, s.v. *officium*, *Real-encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (dalej: RE) 17/2, 1937, kol. 2045–2056; J. Crook, *Consilium principis. Imperial councils and counsellors from Augustus to Diocletian*, Cambridge 1955, s. 135–141.

¹¹ Szerzej na temat znaczenia słowa *scrinium* zob. O. Seeck, s.v. *scrinium*, RE, 2/A,1, 1921, kol., 893–904; D. Rothenhöfer, s.v. *scrinium*, *Lexikon der alten Welt*, red. K. Bartels, L. Huber, Zürich–Stuttgart 1965, kol. 2744; *The Oxford Latin Dictionary*, ed. P. G. W. Glare, Oxford–New York 1996, s.v. *scrinium*, s. 1710–1711. Etymologia tego słowa nie jest do końca znana. Niektórzy badacze podają, że może ono pochodzić od praindoeuropejskiego rdzenia *(s)krei-, od którego wywodzi się litewskie słowo *skrieti* ‘obrócić się, latać’ oraz rosyjskie – *krivój* ‘krzywy’. Nie można jednak wykazać związku semantycznego między tym rdzeniem a łacińskim rzeczownikiem. Zob. M. de Vaan, s.v. *scrinium*, *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*, Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series, red. A. Lubotsky, t. 7, Leiden–Boston 2008, s. 547.

¹² *The Oxford Latin Dictionary*, s.v. *officium*, s. 1243–1244.

¹³ Suet. *Dom.* 7, 2; AE 1947, 182 = AE 1974, 654. Por. Suet. *Aug.* 37; *HA Aur.* 8, 10; *Alex.* 32, 1; C. 9.51.1. Swetoniusz pisał także o *officium epistolarum* (*Vita Hor.* 5), *officium a voluptatibus* (*Tib.* 42, 2) i *officium admissionis* (*Vesp.* 14). Por. Suet. *Vesp.* 21. Inne terminy *officium memoriae* and *officium a mandatis* w treści dwóch inskrypcji z okresu pryncypatu (CIL VI 8619; CIL VI 8813 = CIL VI 33751).

¹⁴ Tac. *Hist.* 1, 58. Por. Tac. *Ann.* 12, 53; 12, 57.

¹⁵ Por. S. Schmall, *Patrimonium und Fiscus Studien zur kaiserlichen Domänen- und Finanzverwaltung von Augustus bis Mitte des 3. Jahrhunderts n. Chr.*, Bonn 2011, s. 141 (niepublikowana rozprawa doktorska).

¹⁶ *Aur. Vict. Epit. Caes.* 14, 11; *HA Gall.* 17, 8.

Wielu badaczy opisywało kancelarię z okresu pryncypatu przez pryzmat późnoantycznego terminu *scrinium*, oznaczającego jeden z trzech pałacowych sekretariatów (*sacra scrinia*): *epistularum* (*epistularum Graecarum*), *libellorum* oraz *memoriae*¹⁷. Warto jednak wspomnieć, że w okresie pryncypatu termin *scrinium* oznaczał przede wszystkim wykonaną z drewna bądź kamienia skrzynkę o cylindrycznym kształcie, w której przechowywano zwoje książek, rękopisy, listy, teksty prawne oraz różne dokumenty; w drodze wyjątku także inne przedmioty (np. perfumy)¹⁸. Ponadto *scrinium* występujące w źródłach z okresu wczesnego Cesarstwa Rzymskiego – oprócz wyjątkowych, potwierdzonych w treści inskrypcji dwóch tytułów: *scriniarius ab epistulis* i *scriniarius a libellis* – bezpośrednio nie odnosiło się do sekretariatów kancelarii cesarskiej¹⁹.

Dynamiczny rozwój struktury administracyjnej Cesarstwa znacząco wpłynął na zakres znaczeniowy słów *officium* i *scrinium*, które stopniowo zostały powiązane z większym zbiorem znaczeń w dużej mierze niezależnych od kontekstu właściwego dla źródłosłowa łacińskiego. Następna część artykułu przedstawia analizę prac badaczy z czterech kręgów kulturowo-językowych: francuskiego, włoskiego, niemieckiego oraz anglosaskiego. Właśnie z tymi kręgami wiązać należy Émile'a Eggera, Bartolomeo Borghesiego, Theodora Mommsena, Joachima

¹⁷ Te trzy główne pałacowe sekretariaty po raz pierwszy potwierdzone są w 314 r., C. Th. 6, 35, 1 = C. 12, 28, 1. Por. R. Delmaire, *Les institutions du Bas-Empire Romain, de Constantin à Justinien*. I: *Les institutions civiles palatines*, Paris 1995, s. 66–67. W okresie późnego Cesarstwa Rzymskiego *sacra scrinia* opatrywano różnymi określeniami, zmieniał się także zakres ich kompetencji oraz liczba, C. Kelly, *Bureaucracy and Government*, [w:] *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, *Cambridge Companions to the Ancient World*, t. 13, red. Noel Lenski, Cambridge 2006, s. 188.

¹⁸ O. Seeck, *op. cit.*, kol. 893. Wyobrazenie *scrinium* znajdujemy w ówczesnej sztuce. S. Oppermann (s.v. *scrinium*, *Kleine Pauly. Lexikon der Antike*, V, 1975, kol. 56) stwierdził, że na posągach przedstawiających wybitnych filozofów i mówców to właśnie *scrinium* widnieje jako ich atrybut, czego potwierdzeniem mógłby być chociażby posąg Sofoklesa znajdujący się w Muzeum Laterańskim w Rzymie. Jednakże skrzynkę o cylindrycznym kształcie dostrzec można nie tylko na posągach przedstawiających filozofów czy mówców, ale także na monetach z okresu wczesnego Cesarstwa. Por. W. E. Metcalf, *Roman Imperial Numismatics*, [w:] *A Companion to the Roman Empire*, red. D. S. Potter, Oxford 2006, s. 42–43; RIC I, *Augustus* 397; RIC I, *Augustus* 400 = BMC 107; RSC I, *Augustus* 458. Wyobrażone na monetach *scrinia* wraz ze zwojami dokumentów są zapewne symbolem pisanego prawa. Zob. K. Bringmann, *Von der res publica amissa zur res publica restituta. Zu zwei Schlagworten aus der Zeit zwischen Republik zum Prinzipat*, [w:] *Res publica reperta. Zur Verfassung und Gesellschaft der römischen Republik und des frühen Prinzipats. Festschrift für Jochen Bleicken zum 75. Geburtstag*, red. J. Spielvogel, Stuttgart 2002, s. 119. Co interesujące, *scrinium* jako skrzynka o cylindrycznym kształcie przedstawiana jest czasem na reliefach wraz z *sella curulis* oraz z *fascēs*, czyli z insygniami publicznego urzędu. Por. T. Schäfer, *Imperii insignia: sella curulis und fascēs. Zur Repräsentation römischer Magistrate*, Mainz 1989, s. 288, 308.

¹⁹ CIL X 527 = ILS 1671; CIL VI 8617 = ILS 1675. Także późnoantyczni autorzy, posługując się tym terminem, opisywali czasy pryncypatu. Por. D. 32, 52, 3 (Ulp., *libro 24 ad Sabinum*); Aurel. Vict., 20, 33.

Marquardta, Otto Hirschfelda, Thomasa Marris Taylora oraz Abela Hendy Jonesa Greenidge'a, czyli europejskich prekursorów klasycznych już dziś opisów kancelarii cesarskiej okresu pryncypatu. Jeśli chodzi o polskie badania nad kancelarią cesarską w tym okresie, Teodor Dydyński był jedynym uczonym, który wzorując się na niemieckich opracowaniach tematu, posłużył się terminem „kancelaria cesarska”²⁰, dlatego też właściwie nie można mówić o tego rodzaju tradycjach terminologicznych w polskiej historiografii. Poniższa analiza nie rości sobie pretensji do całościowego ujęcia tematu, jest zaledwie przeglądem najbardziej reprezentatywnych – naszym zdaniem – prac historiograficznych i może stanowić przyczynek do dalszych rozważań historyczno-przekładoznawczych w kontekście badań nad administracją Cesarstwa Rzymskiego.

HISTORIOGRAFIA FRANCUSKA

W wydanym w 1863 r. zbiorze naukowych rozpraw Francuz Émile Egger użył kilku określeń, które – jak wolno to oceniać z dzisiejszej perspektywy – ustaliły wzorzec opisu wspomnianej tematyki, przejęty przez następnych badaczy z tego kręgu językowego²¹. Wspomniany uczony stosował, mający szerokie znaczenie (*manière générale*), zwrot *chancellerie impériale*. Urzędników (*employés*) cesarskiej kancelarii określał zaś mianem *secrétaires des Césars/d'Empereurs*, z kolei poszczególne późnoantyczne *scrinia* słowem *bureaux*. Egger zwrócił również uwagę na trudności związane z podwójnym rodowodem terminologii związanej z kancelarią, wywodzącym się od łacińskich słów *secretarius* i *cancellarius*. Pierwszy termin określał prawdopodobnie urzędnika pracującego w centralnych instytucjach sądowniczych, a drugi urzędnika odpowiedzialnego za podawanie do wiadomości publicznej orzeczeń wydanych przez *secretarius*. Używając podobnych określeń jak Egger, inny francuski badacz, Jean-Baptiste Mispoulet podkreślił, że „*chancellerie impériale se compose de plusieurs bureaux*”²². Ponadto Mispoulet wyróżnił urzędnika *ab epistulis* właśnie jako *secrétaire de l'Empereur*²³. Analogicznych słów używał inny francuski badacz, Édouard Cuq, który opisywał m.in. sekretarzy *a cognitionibus*, *ab epistulis* oraz *a libellis* jako właśnie *secrétaires des princes/d'empereurs*²⁴. Podawał również, że reskrypty ce-

²⁰ Zob. przyp. 99–100 niniejszego tekstu.

²¹ É. Egger, *op. cit.*, s. 220–258. Pierwodruk pracy Eggera ukazał się w Paryżu w 1858 r.

²² J.-B. Mispoulet, *Les institutions politiques des Romains ou exposé historique des règles de la constitution et de l'administration Romaines depuis la fondation de Rome jusqu'au règne de Justinien*, t. I: *La Constitution*, Paris 1882, s. 279.

²³ *Ibid.*, s. 280.

²⁴ É. Cuq, *Études d'Épigraphie Juridique*, s. 114; idem, *Le Conseil des Empereurs*, s. 361–401. Z kolei urzędnika *magister sacrarum cognitionum* Cuq (*Études d'Épigraphie Juridique* s. 83–84) określił jako po prostu *directeur de l'un des bureaux de la chancellerie impériale (scrinia)*.

sarskie redagowane były przez *bureaux de la chancellerie impériale*²⁵. Niemniej jednak w pracy Cuq widoczne jest unikanie jakichkolwiek sformułowań, które określałyby samych urzędników kancelarii. Ten uczony posługiwał się najczęściej terminami tworzonymi przez dodanie do łacińskich nazw omawianych tu urzędów odpowiednich francuskich rodzajników określonych (np. *les ab epistulis*, *les a rationibus*). Sformułowania opisujące sekretarzy stosował natomiast Emile Fairon, który jeszcze sekretarzy *ab epistulis* określił po prostu terminem *secrétaires*, lecz już urzędników *a libellis* oraz *a rationibus* opisał zwrotami – *secrétaires de maîtres de requêtes/de trésoriers*²⁶. Wprawdzie holenderski uczony Pierre Willems także pisał o *chancellerie impériale*, lecz poszczególne *scrinia* określał jako *départements*²⁷. O *bureaux de la chancellerie impériale* traktowali również Auguste Bouché-Leclercq oraz Ernest Carette, chociaż ten ostatni uznał cesarza Klaudiusza za twórcę pięciu *départements principaux*²⁸. Georges Lacour-Gayet najczęściej pisał o *bureaux de la chancellerie impériale*²⁹. Terminami wypracowanymi w drugiej połowie XIX w. przez francuskich uczonych posługiwali się również bardziej współcześni badacze, tacy jak Gérard Boulvert, Henriette Pavis d'Escurac, Ségolène Demougin, Claude Moatti, Jean-Pierre Coriat czy też Yann Le Bohec³⁰.

²⁵ Idem, *Le Conseil des Empereurs*, s. 427.

²⁶ E. Fairon, *L'organisation du palais impérial à Rome*, „Le Musée Belge. Revue de Philologie Classique”, 4, 1900, s. 7.

²⁷ P. Willems, *Le droit public romain ou les institutions politiques de Rome depuis l'origine de la ville jusqu'à Justinien*, Louvain–Paris 1888, s. 427–428.

²⁸ A. Bouché-Leclercq, *Manuel des Institutions Romaines*, Paris 1886, s. 164–165; E. Carette, *Les assemblées provinciales de la Gaule Romaine*, Paris 1895, s. 194.

²⁹ G. Lacour-Gayet, *Antonin le Pieux et son temps. Essai sur l'histoire de l'Empire romain au milieu du IIe siècle, 138–161*, Paris 1888, s. 50–54. Sekretariaty *ab epistulis* i *a libellis* Lacour-Gayet (*Antonin le Pieux et son temps*, s. 50, 61) wyjątkowo określił jako *deux grandes charges de la chancellerie imperial*, zaś sekretarzy *ab epistulis* jako *secrétaires ou chefs de la correspondance*.

³⁰ G. Boulvert, *Esclaves et affranchis impériaux sous le Haut-Empire romain. Rôle politique et administratif*, Napoli 1970, s. 91–99; H. Pavis d'Escurac, *La Familia Caesaris et les affaires publiques. Discretam domum et rem publicam*, [w:] *Le système palatial en Orient, en Grèce et à Rome. Actes du Colloque de Strasbourg 19–22 juin 1985*, red. E. Lévy, Leiden 1987, s. 400–406; S. Demougin, *L'ordre équestre sous les julio-claudiens*, Collection de l'École Française de Rome 108, Roma 1988, s. 777; C. Moatti, *Archives et partage de la terre dans le monde romain (IIe siècle avant – Ier siècle après J.-C.)*, Collection de l'École Française de Rome 173, Paris 1993, s. 67; J.-P. Coriat, *Le prince législateur. La technique législative des Sévères et les méthodes de création du droit impérial à la fin du Principat*, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, Rome 1997, s. 249–269; Y. Le Bohec, *Histoire romaine. Textes et documents*, Paris 1997, s. 271. Jedynie niektórzy francuscy uczeni stosowali odmienne terminy. Na przykład R. Delmaire (*Les institutions du Bas-Empire Romain*, s. 65) pisał o funkcjonującej od I w., złożonej z *bureaux* – *administration palatine*.

HISTORIOGRAFIA WŁOSKA

W wydanym w 1869 r. trzecim tomie dziesięciotomowej serii *Oeuvres complètes*, której wydanie zlecił sam Napoleon III, włoski antykwarysta, numizmatyk i epigrafik Bartolomeo Borghesi w kontekście analizy łacińskich inskrypcji przedstawił pewne spostrzeżenia na temat urzędów kancelarii cesarskiej³¹. W swej analizie często stosował słowo *segretario*, zwłaszcza na określenie urzędnika *ab epistulis*³². Z kolei w celu nazwania urzędu *ab epistulis* włoski uczony używał zwrotów: *segreteria delle lettere* oraz *ufficio ab epistulis*³³. Warto ponadto zauważyć, że Borghesi, podobnie jak piszący kilka lat wcześniej Francuz Egger, zastosował w swojej rozprawie określenie – *cancelleria impériale*³⁴. W wydanej w 1902 r. monografii poświęconej prawnym aspektom funkcjonowania *consilium principis* Giovanni Cicogna pisał o *segretario ab epistulis Latinis*, który – jego zdaniem – stanowił *modesto ufficio*³⁵. Warto zaznaczyć, że Cicogna najczęściej stosował łacińskie słowo *scrinium* (*scrinium a libellis*)³⁶. Z kolei w podręczniku rzymskiego prawa publicznego Emilio Costa wprawdzie nie wspominał o pałacowych urzędach doby pryncypatu, lecz późnoantyczną *cancelleria imperiale* podzielił na cztery *uffici centrali* (*scrinia*)³⁷. Wspomniane terminy z pewnością ustaliły pewien wzorzec opisu interesującego zagadnienia, stosowany przez kolejnych włoskich uczonych. Tymi terminami (*cancelleria*, *uffici*) posługiwali się m.in. Pietro De Francisci, Francesco De Martino, Giuseppe Grosso, Vincenzo Giuffrè czy Antonio Guarino³⁸. Co interesujące, Vincenzo Arangio-Ruiz nie posługiwał się słowem *uffici* na określenie wczesnocesarskich urzędów kancelarii cesarskiej. Pisał natomiast o *varie segreterie* (*scrinia*) *nelle loro competenze ab epistulis Latinis, ab epistulis Graecis, a libellis etc.*³⁹. Późnoantyczne urzędy pałacowe określił zaś jako *officia* (*o scrinia*) *della cancelleria*⁴⁰.

³¹ B. Borghesi, *Oeuvres complètes de Bartolomeo Borghesi*, t. III: *Oeuvres épigraphiques*, Paris 1869, s. 12–17.

³² *Ibid.*, s. 14–16, 198.

³³ *Ibid.*, s. 17.

³⁴ *Ibid.*, s. 225–226.

³⁵ G. Cicogna, *Consilium principis. Consistorium. Ricerche di Diritto romano pubblico e di Diritto privato*, Turin 1902, s. 152.

³⁶ *Ibid.*, s. 159, 166.

³⁷ E. Costa, *Storia del diritto romano pubblico*, Firenze 1906, s. 313–314.

³⁸ P. De Francisci, *Storia del diritto Romano*, t. 2/1, Milano 1943, s. 335, 338; F. De Martino, *Storia della costituzione romana*, Napoli 1958, s. 199, 335, 479, 592; G. Grosso, *Lezioni di storia del diritto romano*, Turin 1960, s. 397; V. Giuffrè, *Il „diritto pubblico” nell’esperienza romana: appunti di parte generale del corso*, Jovene 1989, s. 88; A. Guarino, *Diritto privato romano*, Napoli 1997, s. 131.

³⁹ V. Arangio-Ruiz, *La costituzione romana e la sua storia*, [w:] *Guida allo studio della civiltà romana antica*, red. V. Ussani, F. Arnaldi, t. 1, Napoli 1952, s. 284.

⁴⁰ V. Arangio-Ruiz 1952, 289.

HISTORIOGRAFIA NIEMIECKA

W drugim tomie pracy *Römisches Staatsrecht* Theodor Mommsen, rezygnując z posługiwania się nazbyt ogólnym pojęciem kancelarii cesarskiej, używał jedynie terminów – *Privatsecretären* i *Beamtencorrespondenz* na określenie urzędników *ab epistulis*⁴¹, lecz już w wydanym w 1887 r. trzecim tomie powyższej syntezy zastosował terminy: *kaiserliche Secretariat/Kanzlei* oraz *höchsten Kanzleiposten*⁴². Z kolei Ludwig Friedländer określał *a rationibus, a libellis, ab epistulis* najczęściej jako po prostu *Beamten*⁴³. Uczony ten pisał ponadto o *Hausbeamten, Büreaubeamten, Hofämter, Secretär* czy też o *Dirigent der Zentralstelle für die kaiserliche Finanzverwaltung*⁴⁴. Inną praktykę nazewniczą prezentował duński badacz Johan Nikolai Madvig, który omawiając *Centralen Regierungssorgane*, używał nie tylko słów *kaiserliche Kanzlei/Kabinett*, ale również terminów *Kanzlei- und Sekretariatsgeschäften*⁴⁵. Natomiast, by wyróżnić konkretny sekretariat, duński uczony posługiwał się słowem *Ressort* (np. *Zum Ressort des Amtes a libellis*)⁴⁶. Historyk prawa rzymskiego Otto Karlowa w tym samym celu używał już jednak nie słowa *Ressort*, lecz określenia *Bureau*. Sekretariaty kancelarii cesarskiej określał zaś ogólnie jako *kaiserliche Hilfsämter/Hofsämter*. Karlowa pisał również o *Gehilfenstellungen* i *Staatsämter*⁴⁷. Wilhelm Liebenam obok ogólnego pojęcia, *kaiserliche Kanzlei*, często stosował pojęcie – *Amt* (np. *das Studienamt* na określenie *a studiis; das Amt der Bittschriften und Beschwerden* na określenie *a libellis*), natomiast urząd *ab epistulis* Liebenam wyjątkowo określił jako *das kaiserliche Hofsekretariat*⁴⁸. Z kolei Otto Hirschfeld w wydanej w 1877 r. książce poświęconej administracji wczesnego Cesarstwa Rzymskiego stosował pojęcia: *kaiserliche Kanzlei, Hofämter, Bureau, Secretariat*⁴⁹. Natomiast w jego wznowionej książce z 1905 r. rozdział poświęcony kancelarii zatytułował już nie *Die kaiserliche Kanzlei und der Staatsrath*⁵⁰, jak to uczynił uprzednio, lecz *Das kaiserliche Kabinett und der Staatsrat*⁵¹. Jeszcze przed ukazaniem się pracy

⁴¹ Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, s. 806–810.

⁴² *Ibid.*, s. 555, 559.

⁴³ L. Friedländer, *Darstellungen aus der Sittengeschichte*, s. 171.

⁴⁴ *Ibid.*, s. 171–192.

⁴⁵ J. N. Madvig, *Die Verfassung und Verwaltung des Römischen Staates*, t. 1, Leipzig 1881, s. 557.

⁴⁶ *Ibid.*, s. 558.

⁴⁷ O. Karlowa, *Römische Rechtsgeschichte*, t. 1, Leipzig 1885, s. 541–546.

⁴⁸ W. Liebenam, *Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des Römischen Kaiserreiches*, I: *Die Laufbahn der Procuratoren bis auf die Zeit Diocletians*, Jena 1886, s. 51–57.

⁴⁹ O. Hirschfeld, *Untersuchungen auf dem Gebiete*, s. 201–218.

⁵⁰ *Ibid.*, s. 201.

⁵¹ O. Hirschfeld, *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*, Berlin 1905 (2. Aufl.), s. 318. Zdaniem tego niemieckiego uczonego (*ibid.*, s. 321) *kaiserliche Kabinett* to sfor-

Hirschfelda Joachim Marquardt pisał o funkcjonujących *im Cabinet des Kaisers – Hausbeamte*, którzy nie należeli do kategorii *Magistrate*⁵². Ponadto ten niemiecki badacz określił sekretarza *a rationibus* jako *Chef des Finanzwesens*, sekretarza *a libellis* jako *Decernent über Petitionen und Beschwerden*, zaś sekretarzy *ab epistulis* jako *Cabinetssecretäre für lateinische und griechische Correspondenz*⁵³. Rostowzew stosował określenia: *kaiserliche Sekretariat* i *Sekretär* na oznaczenie urzędu i urzędnika *ab epistulis*⁵⁴. W 1927 r. w pracy traktującej o ekwitach w dobie wczesnego Cesarstwa Arthur Stein stosował termin *Kabinettskanzlei* na określenie sekretariatu *ab epistulis*, zaś pracującego w tym urzędzie sekretarza, np. Octaviusa Titinius Capito czy Aeliusa Antipatra z Hierapolis, określił jako *Kabinettssekretär*⁵⁵.

W drugiej połowie XX w. niemieccy uczeni zaczęli stosować jeszcze inne określenia dla nazwania kancelarii cesarskiej, niezwiązane z terminem *Kanzlei*. Jochen Bleicken pisał o *kaiserliche Zentrale* i jej *Sachressorts*⁵⁶. Zdaniem Bleickena na czele każdego resortu stał *Ressortvorsteher*⁵⁷. Co ciekawe, urzędnik *a rationibus* został opisany przez tego uczonego jako *Rechnungsführer*⁵⁸. Walter Seitz określił urzędy kancelarii cesarskiej jako *Zentralämter*⁵⁹. Z kolei u Franka M. Ausbüttela pojawia się – podzielony na *Ressorts* – *Verwaltungsapparat*⁶⁰. Werner Eck stwierdził, że *officia palatina* często określane są w nauce jako *Hofämter*⁶¹. Sam zaś opisał *principes officiorum* jako *Chefs der pa-*

mowana przez Klaudiusza struktura urzędnicza, która przekształciła się na skutek reform Hadriana w *kaiserliche Kanzlei*.

⁵² J. Marquardt, *Römische Staatsverwaltung*, t. 2. *Handbuch der römischen Alterthümer*, ed. J. Marquardt, Th. Mommsen, Leipzig 1876, s. 106: *die Gehülfen im Cabinet des Kaisers sind dagegen Hausbeamte, nicht Magistrate*.

⁵³ *Ibid.*, s. 106.

⁵⁴ M. I. Rostowzew, s.v. *ab epistulis*, RE, 6/1, 1907, kol. 210–215.

⁵⁵ A. Stein, *Der römische Ritterstand: ein Beitrag zur Sozial- und Personengeschichte des römischen Reiches*, *Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und Antiken Rechtsgeschichte*, z. 10, München 1927, s. 239, 274, 282, 406.

⁵⁶ J. Bleicken, *Verfassungs- und Sozialgeschichte des Römischen Kaiserreiches*, Bd. 1, Paderborn 1981, s. 158–159.

⁵⁷ *Ibid.*, s. 161. O *Ressorts* wspominał także W. Dahlheim – *Geschichte der Römischen Kaiserzeit*, München 2003 (3 Aufl.), s. 36.

⁵⁸ J. Bleicken, *Verfassungs- und Sozialgeschichte*, s. 159.

⁵⁹ W. Seitz, *Studien zur Prosopographie und zur Sozial- und Rechtsgeschichte der grossen kaiserlichen Zentralämter bis hin zu Hadrian*, München 1970.

⁶⁰ F. M. Ausbüttel, *Die Verwaltung des römischen Kaiserreiches. Von der Herrschaft des Augustus bis zum Niedergang des Weströmischen Reiches*, Darmstadt 1998, s. 12.

⁶¹ W. Eck, *Die Verwaltung des römischen Reiches in der hohen Kaiserzeit*, *Ausgewählte und erweiterte Beiträge*, t. 2. *Arbeiten zur römischen Epigraphik und Altertumskunde*, t. 3, Basel 1998, s. 71.

*latinen officia*⁶². W innej swojej pracy Eck opisał pałacowych sekretarzy już jako *Leiter der einzelnen Kanzleien*⁶³. Pojęciem *Hofamt* Georg Müller określił sekretariat *a memoria*⁶⁴. Natomiast o *Posten in Sekretariat* oraz o *zentrale politische Sekretariat* pisał Aloys Winterling⁶⁵. Z kolei Karl Christ uważał, że *Posten* wchodziły w skład *Zentralverwaltung*⁶⁶.

Stosowany przez Hirschfelda, Mommsena czy Madviga zwrot *kaiserliche Kanzlei* nie został jednak wyłączony ze współczesnego dyskursu naukowego. Na początku XXI w. terminem tym posługiwali się m.in. Anne Kolb, Christian Körner, Gunnar Seelentag czy Sabine Schmall⁶⁷. Co interesujące, także wielu niemieckich historyków prawa rzymskiego używało i używa do dziś terminu *Kanzlei* (najczęściej w liczbie mnogiej – *Kanzleien*) na oznaczenie poszczególnych sekretariatów pałacowych⁶⁸. Powyższe przykłady dowodzą stosowania przez niemieckich uczonych różnych terminów językowych opisujących kancelarię cesarską oraz jej urzędy.

HISTORIOGRAFIA ANGLOSASKA

Również w literaturze anglosaskiej istnieje wiele nazw określających kancelarię cesarską i jej urzędników. Thomas Marris Taylor jedynie wspominał o *three distinct departaments (Scrinia)*, funkcjonujących od panowania Klaudiusza⁶⁹. Abel Hendy Jones Greenidge, pisząc o sekretariatach kancelarii cesarskiej, używał

⁶² Idem, *Der Kaiser und seine Ratgeber: Überlegungen zum inneren Zusammenhang von amici, comites und consiliarii am römischen Kaiserhof*, [w:] *Herrschaftsstrukturen und Herrschaftspraxis – Konzepte, Prinzipien und Strategien der Administration im römischen Kaiserreich*, red. A. Kolb, Berlin 2006, s. 76.

⁶³ Idem, *Die Verwaltung des römischen Reiches*, s. 56.

⁶⁴ G. Müller, *Zum Hofamt a memoria (Sueton Aug. 79, 2)*, „Rheinisches Museum für Philologie”, 124, 1981, 361.

⁶⁵ A. Winterling, *Aula Caesaris: Studien zur Institutionalisierung des römischen Kaiserhofes in der Zeit von Augustus bis Commodus (31 v. Chr. – 192 n. Chr.)*, München 1999, s. 85, 93, 94.

⁶⁶ K. Christ, *Geschichte der Römischen Kaiserzeit. Von Augustus bis zu Konstantin*, München 2009 (6 Aufl.), s. 438.

⁶⁷ A. Kolb, *Transport und Nachrichtentransfer im Römischen Reich*, Klio. Beiträge zur Alten Geschichte, Neue Folge, t. 2, Berlin 2000, s. 100; C. Körner, *Philippus Arabs: ein Soldatenkaiser in der Tradition des antoninisch-severischen Prinzipats*, Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte, t. 61, Berlin 2002, s. 159; G. Seelentag, *Taten und Tugenden Traians. Herrschaftsdarstellung im Principat*, Hermes Einzelschriften, z. 91, Stuttgart 2004, s. 70–71.

⁶⁸ P. Jörs, W. Kunkel, L. Wenger, *Römisches Recht*, Berlin–Heidelberg–New York 1987 (4. Aufl.), s. 20; M. Kaser, K. Hackl, *Das Römische Zivilprozessrecht*, München 1996 (2 Aufl.), s. 450; H. Hausmaninger, W. Selb, *Römisches Privatrecht*, Wien 2001 (9 Aufl.), s. 12; F. Wieacker, *Römische Rechtsgeschichte. Zweiter Abschnitt. Die Jurisprudenz vom frühen Prinzipat bis zum Ausgang der Antike*, München 2006, s. 25, 75.

⁶⁹ T. M. Taylor, *A Constitutional and Political History of Rome: From the Earliest Times to the Reign of Domitian*, London 1899, s. 441.

dwóch pojęć: *Secretariate of the Principate* i *Secretaryships*⁷⁰. Natomiast urzędników kancelarii określał mianem *assistants* bądź zwyczajnie *officials*⁷¹. Z kolei Harold Mattingly, odnosząc się do Tacytowego zwrotu *ministeria principatus*, mówił o *imperial bureaux at Rome*⁷². Frank Frost Abbott pisał o *officials* funkcjonujących w ramach *principal bureaux attached to the imperial household*⁷³. Słowem *minister* William Wolfe Capes i Michael Grant określili sekretarzy *ab epistulis* i *a libellis*⁷⁴, zaś Adolf Berger wyrazem *director* sekretarza *ab epistulis*⁷⁵. Z kolei Ronald Syme dokonał rozróżnienia między *secretaries* i *ministers*⁷⁶. Ten ostatni termin – według Syme’a – ma szersze znaczenie, bowiem obejmuje on wpływowych towarzyszy cesarzy⁷⁷. Z kolei Thomas Carney wspomina o *freedmen ministers*, którzy pracowali w *central secretariate*⁷⁸. Natomiast Paul Richard Carey Weaver pisał o *Palatine bureaux* bądź o *Palatine central bureaux*⁷⁹. Badacz ten wyróżnił również ‘*Palatine*’ *officium*⁸⁰. O *heads of the bureaux* oraz o *secretarial bureau* wspominał John Crook⁸¹. W swoich pracach Anthony R. Birley urzędnika *a rationibus* określał mianem *Chief Accountant* lub *Minister of Finance*⁸². Powszechnie jednak w literaturze anglosaskiej nie posługiwano się jednym ogólnym pojęciem, a urzędników kancelarii określano wyrazem – *secretaries*. Praktyka taka charakterystyczna jest na przykład dla takich badaczy, jak Arnold Mackay Duff, Adrian Nicholas Sherwin-White, Glen W. Bowersock, Paul Richard Carey Weaver, Fergus Millar, Mary T. Boatwright, William Turpin, Tony Honoré, Clif-

⁷⁰ Także R. Syme (*Guard Prefects of Trajan and Hadrian*, „The Journal of Roman Studies”, 70, 1980, s. 78) określał urząd *a rationibus* jako *financial secretaryship*.

⁷¹ A. H. J. Greenidge, *Roman Public Life*, London–New York 1901, s. 418–420.

⁷² H. Mattingly, *The Imperial Civil Service of Rome*, Cambridge Historical Essays 18, Cambridge 1910, s. 86. Warto zauważyć, że Mattingly urzędnika *a rationibus* określił jako *a sort of imperial Chancellor of the Exchequer*. Oprócz słowa *bureau* Mattingly stosował określenie *imperial secretariat* na oznaczenie sekretariatu *ab epistulis*. *Ibid.*, s. 86–87.

⁷³ F. F. Abbott, *History and Description of Roman Political Institutions*, Boston 1911 (wyd. org. Boston–London 1901), s. 362.

⁷⁴ W. W. Capes, *The Roman Empire of the Second Century or the Age of the Antonines*, London 1889, s. 196; M. Grant, *The Army of the Caesars*, London 1974, s. 157, 223.

⁷⁵ A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, New Jersey 2004 (wyd. oryg. Philadelphia 1953), s. 338.

⁷⁶ R. Syme, *Tacitus*, t. 1, Oxford 1997 (wyd. oryg. Oxford 1958), s. 38, 82, 93, 177.

⁷⁷ Na przykład słowem *minister* Syme (*ibid.*, s. 255) oznaczył prefekta pretorianów Seianusa.

⁷⁸ T. F. Carney, *Bureacracy in Traditional Society: Romano-Byzantine Bureaucracies Viewed from Within*, Kansas 1971, s. 44.

⁷⁹ Np. P. R. C. Weaver, *Familia Caesaris. A Social Study of the Emperor’s Freedmen and Slaves*, Cambridge 1972, s. 245, 257, 265.

⁸⁰ Idem, *Misplaced Officials*, „Antichthon”, 13, 1979, s. 82.

⁸¹ J. Crook, *Consilium principis*, s. 138, 141.

⁸² A. R. Birley, *The People of Roman Britain*, Berkeley–Los Angeles 1980, s. 50; idem, *Officers of the Second Augustan Legion in Britain*, [w:] *The Second Augustan Legion and the Roman Military Machine*, red. R. J. Brewer, Cardiff 2002, s. 107.

ford Ando, Anthony R. Birley czy też Howard H. Scullard⁸³. Znacznie rzadziej w pracach anglosaskich występuje pojęcie *department*⁸⁴ bądź, mający charakter ogólny, zwrot – *imperial chancery*⁸⁵.

WNIOSKI

„Słowa – jak mówi Claude Lévi-Strauss – są narzędziami, którymi każdy z nas może posłużyć się w sposób, który uważa za stosowny, pod warunkiem że wyjaśni, w jakim celu to czyni”⁸⁶. Nowożytni badacze starożytności rzadko opisywali wprost swoje zamiary i raczej niechętnie przyznawali się do semantycznej niestabilności stosowanych terminów. Mimo niejednorodnych struktur znaczeniowych w różnych językach i kulturach w nowożytnych badaniach nad kancelarią cesarską można zaobserwować tendencję do utrwalania uniwersalizujących, wiekowych tradycji terminologicznych. Z uwagi na przedstawione trudności celem tej części pracy jest porównawcza analiza terminologii zastosowanej w wyżej omówionych rozprawach historycznych oraz ogólne zarysowanie problematyki tłumaczeniowej związanej z przyjętymi przez wybranych badaczy koncepcjami terminologicznymi.

Na podstawie terminów służących do historiograficznego opisu centralnej rzymskiej struktury administracyjnej można wnioskować, że badacze, nie dysponując terminem źródłowym odpowiadającym *officium* lub *scrinium*, ukuli terminy, które w znacznie wyższym stopniu odzwierciedlały współczesne im struktury niż starożytne realia administracyjne. Wydaje się, że niejednorodność terminologii stosowanej do opisu kancelarii cesarskiej w okresie pryncypatu wynika wła-

⁸³ A. M. Duff, *Freedmen in the Early Roman Empire*, Cambridge 1958, s. 151; A. N. Sherwin-White, *Trajan's Replies to Pliny: Authorship and Necessity*, „The Journal of Roman Studies”, 52, 1962, s. 114; G. W. Bowersock, *Greek Sophists in the Roman Empire*, Oxford 1969, s. 53; P. R. C. Weaver, *Familia Caesaris*, s. 264; F. Millar, *The Emperor in the Roman World, 31 BC-AD 337*, London 1977, s. 83; M. T. Boatwright, *Hadrian and the City of Rome*, Princeton–New Jersey 1987, s. 205; W. Turpin, *Imperial Subscriptions and the Administration of Justice*, „The Journal of Roman Studies”, 81, 1991, 101; T. Honoré, *Emperors and lawyers*, Oxford 1994, s. 1; C. Ando, *Imperial Ideology and provincial Loyalty in the Roman Empire*, Berkeley–Los Angeles–London 2000, 89; A. R. Birley, *The Roman Government of Britain*, Oxford–New York 2005, s. 473; H. H. Scullard, *From Gracchi to Nero. A history of Rome from 133 B.C. to A.D. 69*, New York 2011 (wyd. oryg. New York 1959), s. 192.

⁸⁴ T. M. Taylor, *A Constitutional and Political History*, s. 441; H. F. Jolowicz, B. Nicholas, *Historical introduction to the study of Roman Law*, Cambridge 1972, s. 338; A. R. Birley, *The Roman Government of Britain*, Oxford–New York 2005, s. 299.

⁸⁵ H. Musurillo, *The Acts of the Pagan Martyrs. Acta Alexandrinorum*, Oxford 1954, s. 187, 202; K. Loewenstein, *The governance of Rome*, Hague 1973, s. 289; A. Berger, *Encyclopedic Dictionary*, s. 338; C. F. Noreña, *The Social Economy of Pliny's Correspondence with Trajan*, „American Journal of Philology”, 128, 2007, s. 251.

⁸⁶ Cyt. za: F. Braudel, *Gramatyka cywilizacji*, tłum. H. Igalson-Tygielska, Warszawa 2006, s. 37.

śnie z błędnego założenia ciągłości między antycznymi a nowożytnymi pojęciami, przed czym przestrzegali Paul Veyne⁸⁷.

Wspomniane we wstępie pojęcie ekwiwalencji wyrasta z założenia, że czytelnicy tekstu tłumaczonego powinni odczytać dany termin w podobny sposób jak czytelnicy tekstu oryginalnego, dlatego też można powiedzieć, że działania badaczy starożytności są niejako ograniczone przez wypracowaną w trakcie tłumaczenia koncepcję odbiorcy danego tekstu. Takie założenia są szczególnie ważne przy tłumaczeniu tekstów pochodzących z innego okresu historycznego. Często oryginał posiada tę przewagę nad tłumaczeniem, że tekst przekładu jest zawsze zależny od upływu czasu i kontekstu tłumaczenia. Stąd też przekład – o ile to możliwe – powinien być dostosowywany do potrzeb lub oczekiwań nowych czytelników. W przypadku tłumaczenia terminologii historycznej należy podkreślić decydującą rolę autora, który pisząc monografię lub podręcznik, w pewnym sensie odtwarza obraz administracji rzymskiej na podstawie analizy przede wszystkim antycznych źródeł narracyjnych, epigraficznych, papirologicznych czy jurydycznych. Można zatem wysunąć wniosek, że przekład terminów historycznych jest podwójnie zapośredniczony przez wykorzystanie zazwyczaj kilku kodów językowych (w omawianych przypadkach są to głównie język ojczysty i łacina). Nie bez znaczenia są również odrębne koncepcje odbiorcy, często wynikające ze stanu wiedzy na temat kancelarii cesarskiej w danym okresie i odnoszące się odpowiednio do źródeł historycznych oraz do nowożytnych rozpraw naukowych. Z tego względu należy zaznaczyć, że mimo swoistej niejednoznaczności pojęcie ekwiwalencji może być z pożytkiem stosowane podczas rozważań metodologicznych, jeśli będzie traktowane *as a shorthand term for 'not dissimilar in relevant respects'*⁸⁸. Tym samym praktyka przekładu skierowana na język docelowy zdaje się uzasadniać takie wybory, jak oddanie łacińskich terminów *scrinium*, *officia maxima* czy *officia palatina* za pomocą słów *Kanzlei*, *chancellerie*, *cancelleria*, *bureau*, *uffici*, *office* czy *secretary*, które zakładają użycie komunikatywnego terminu, odnoszącego się do najbliższego współczesnego odpowiednika antycznej struktury administracyjnej.

Warto ponadto podkreślić, że specyfika rozważań nad kancelarią rzymską jest w dużej mierze zależna od stanu bazy źródłowej. Analiza często szczątkowo zachowanych źródeł antycznych nie pozwala na więcej niż miarodajne odtworzenie oryginalnego kontekstu danego źródła. Toteż można wysunąć wniosek, że

⁸⁷ P. Veyne, *Writing History: On Epistemology*, tłum. M. Moore-Rinvolucri, Wesleyan University Press, Middletown Connecticut 1984, np. s. 141. E. A. Clark, *History, Theory, Text: Historians and the Linguistic Turn*, Cambridge Mass. 2004, s. 92.

⁸⁸ „Termin skrótowy opisujący zjawisko [uważane za] podobne pod istotnymi względami” (tłum. własne), [w:] H. G. J. Sándor, I. Higgins, *Thinking Translation: A Course in Translation Method*, London–New York 1992, s. 24.

zagadnienia translacyjne, dotyczące terminologii w rozprawach historycznych, charakteryzują się stosunkowo dużym pragmatyzmem przekładu, co wynika z założeń autora i warunków odbioru tekstu. Dokładne przełożenie znaczenia starożytnego terminu jest zadaniem trudnym i wydaje się, że zastosowanie tzw. transplantacji kulturowej (*cultural transplantation*), czyli całkowite zastąpienie starożytnych terminów ich specyficznymi odpowiednikami typowymi dla kultury języka docelowego o w miarę podobnych konotacjach, wydaje się uzasadnione. Należy jednak zaznaczyć, że chociaż transplantacja kulturowa jest zabiegiem pożądanym ze względu na zrozumiałość przekładu w języku docelowym, może też negatywnie wpłynąć na precyzyjność danego terminu i osłabić jego pierwotne kulturowe odniesienie⁸⁹.

Mimo że zabieg transplantacji kulturowej jest najczęściej postrzegany jako środek służący do uzyskania komunikatywnego i ekonomicznego tłumaczenia, w tym przypadku zubaża znaczenie terminu źródłowego i może prowadzić do wysnucia nieprawidłowych wniosków na temat genealogii danego terminu czy też nawet do jego zawłaszczenia i dlatego może być uznawany za etycznie wątpliwy⁹⁰. Przykłady tłumaczeń wykorzystujących daleko idącą adaptację do obowiązującego wzorca kulturowego należy zaliczyć do praktyk związanych z regulacją lub ujednoczeniem różnorodnych zjawisk kulturowych. Zdaje się więc, że choćby częściowa egzotyzacja nazwy urzędu jest w tym wypadku najodpowiedniejsza. Z uwagi na różnice pozatekstowe należy uwzględnić m.in. obowiązującą konwencję, kontekst i historię recepcji źródłosłowu. Jak stwierdza Susan Bassnett, nie da się uniknąć konstatacji, że każde tłumaczenie jest „a rewriting of an original text. All rewritings, whatever their intention, reflect a certain ideology and a poetics [...]”⁹¹. Wobec tego można wysnuć wniosek, że jedynie perspektywa porównawcza pozwala na odtworzenie praktyk badawczych stosowanych przez poszczególnych badaczy w danych kręgach kulturowych oraz refleksję nad rolą tłumaczenia w rozwoju historiografii europejskiej.

Wspomniany na początku rozważań filolog Émile Egger był pierwszym, a zarazem jedynym uczonym, który na początku drugiej połowy XIX w. szerzej zajmował się tematyką związaną z terminologią kancelarii cesarskiej. Na szczególną uwagę zasługują analizy etymologiczne dwóch jemu współczesnych terminów: *secrétarie* i *chancellerie* zawarte w eseju poświęconemu funkcji sekretarza władców w starożytności. Zwrot *secretarii*, pochodzący od późnoantycznego

⁸⁹ *Ibid.*, s. 30.

⁹⁰ Por. A. Berman, *Przekład jako doświadczenie obcego*, tłum. U. Hrehowicz, [w:] *Współczesne teorie przekładu*.

⁹¹ „Każde tłumaczenie wiąże się z wprowadzeniem zmian w tekście oryginalnym. Wszystkie zmiany, bez względu na ich intencje, odwołują się do pewnej ideologii i poetyki” (tłum. własne), [w:] S. Bassnett, *General Editors' Preface*, [w:] L. *The Translator's Invisibility*, s. VII; por. A. Leffere, *Ogórki Matki Courage*, tłum. A. Sadza, [w:] *Współczesne teorie przekładu*.

słowa *secretarium* (sala sądowa), ma węższe znaczenie określające – zdaniem Eggera – urzędników sprawujących funkcje sędownicze. Z kolei semantyka słowa *cancelarii* jest najprawdopodobniej związana z osobami sporządzającymi pisma sądowo-administracyjne. Według autora eseju słowo *chancellerie* ma bardziej ogólne zastosowanie (*manière générale*), gdyż oznacza świadczenie usług związanych z rozkazami i dokumentami pochodzącymi bezpośrednio z gabinetu władcy⁹².

Z pewnością ukształtowana przez badaczy w XIX w. nowożytna terminologia stanowiła odzwierciedlenie powszechnie wówczas obowiązujących dychotomicznych podziałów: *öffentlich (staatlich)/privat (häuslich)*. Współczesny niemiecki badacz Aloys Winterling zauważył te zależności terminologiczne, analizując prace autorstwa Theodora Mommsena i Otto Hirschfelda pod kątem cesarskiego pałacu i gospodarstwa domowego (*Hof und Haushalt*)⁹³. Stąd na przykład Otto Karlowa pisał o mających prywatny charakter *Gehilfenstellungen/Hausämter* oraz o publicznych czy, inaczej, państwowych urzędach *Staatsämter*⁹⁴, a Auguste Bouché-Leclercq o *domestiques particuliers* i *fonctionnaires publics*⁹⁵. Dychotomia *privatus/publicus* widoczna jest także w anglosaskiej literaturze. Abel Hendy Jones Greenidge pisał: „These secretaryships became, in fact though not in law, great offices of state”⁹⁶. Co interesujące, podział ten przejął także polski uczyony Teodor Dydyński, który w 1899 r. stwierdzał w swej monografii poświęconej Hadrianowi: „Znikał czysto prywatny charakter urzędników mianowanych przez cesarza: ich stanowisko zastępcze, nieurzędnicze, stawało się państwowym”⁹⁷.

Na stosowaną terminologię, stanowiącą często wzorzec opisu dla kolejnych badaczy, wpływ mógł mieć również fakt, że wspomniani uczeni często przywoływali prace spoza własnego kręgu językowego. Francuskie prace Eggera lub Cuqa często były cytowane przez historyków niemieckich. Podobna tendencja jest zauważalna we francuskojęzycznej literaturze przedmiotu. Na przykład rozważania zawarte chociażby w podręcznikach autorstwa Bouché-Leclercq czy Willemsa oparte są na ustaleniach Mommsena czy Hirschfelda. Wyłączne powoływanie się na badaczy z własnego kręgu językowego nie należało jednak do rzadkości. Taką badawczą praktykę stosowali w swoich pracach Niemcy: Theodor Mommsen,

⁹² É. Egger, *Recherches historiques*, s. 257–258: *le service des ordres ou dépêches qui émanent directement du cabinet d'un prince*.

⁹³ A. Winterling, *Aula Caesaris*, s. 84–86. Przyjęte podziały znalazły także odzwierciedlenie w tytułach niemieckich podręczników z drugiej połowy XIX w. – *Staats- i Privataltertümer*, idem, *Hof ohne „Staat“*. *Die aula Caesaris im 1. und 2. Jahrhundert n. Chr.*, [w:] *Zwischen „Haus“ und „Staat“: Antike Höfe im Vergleich*, red. A. Winterling, München 1997, s. 3.

⁹⁴ O. Karlowa, *Römische Rechtsgeschichte*, s. 539.

⁹⁵ A. Bouché-Leclercq, *Manuel des Institutions*, s. 164.

⁹⁶ „Sekretariaty były w rzeczywistości, choć nie w świetle prawa, wyższymi urzędami państwowymi” (tłum. własne) [w:] A. H. J. Greenidge, *Roman Public Life*, s. 418–419.

⁹⁷ T. Dydyński, *Cesarz Hadrian. Studium historyczno-prawne*, Warszawa 1899, s. 84.

Gustav Kretschmar, Ernst Herzog, Max Zoeller; Francuzi: Victor Duruy, Ernest Carette oraz Duńczyk – Johan Nicolai Madvig⁹⁸. Na gruncie polskiej historiografii jako pierwszy zwrotem „kancelaria cesarska” w odniesieniu do rzymskiej instytucji centralnej związanej z tworzeniem cesarskich dokumentów posłużył się Teodor Dydyński⁹⁹. Zwrot ten zapewne był wiernym tłumaczeniem terminu stosowanego przez niemieckich badaczy. To właśnie w rozdziale *Die kaiserliche Kanzlei und der Staatsrath*, przywoływanym zresztą przez Dydyńskiego w tym kontekście, Hirschfeld używał zwrotu: *kaiserliche Kanzlei*¹⁰⁰.

Analiza XIX-wiecznej terminologii pozwala zaobserwować jeszcze jedną tendencję, której początki wiązać należy z ukazaniem się *Römische Geschichte* Theodora Mommsena¹⁰¹. Niektórzy badacze starali się bowiem opisać poszczególne pałacowe sekretariaty za pomocą zwrotów zaczerpniętych ze współczesnych im realiów administracyjnych. Victor Duruy opisał sekretarza *ab epistulis* jako *ministre de la guerre, de l'intérieur et des affaires étrangères*, zaś urzędnika *a libellis* oznaczył zwrotem – *ministre de grâce et de justice*¹⁰². Z kolei niemiecki historyk prawa rzymskiego Gustav Kretschmar, omawiając urzędy kancelarii cesarskiej, często stosował zwroty – *Ministerpräsident*, *Staatsminister* oraz *Reichsfinanzministerium*¹⁰³. Współczesny uczoney Aloys Winterling XIX-wieczną terminologię badawczą wykorzystywaną m.in. przez Mommsena umieszcza w kontekście dawnego konstytucjonalizmu i szkoły *Begriffsjurisprudenz* (prawoznawstwa

⁹⁸ Otto Hirschfeld w rozdziale *Die kaiserliche Kanzlei und der Staatsrath* z 1877 r. wprowadził nie powołał się na prekursorką pracę Émile'a Eggera z 1863 r. (pierwodruk z 1858 r.), lecz już w rozdziale *Das kaiserliche Kabinett und der Staatsrat* z 1905 r., omawiając m.in. sekretariat *a cognitionibus*, często cytował prace autorstwa innego francuskiego uczonego, Édouarda Cuqa, dotyczące urzędu *magister sacrarum cognitionum* z 1881 r. i *consilium principis* z 1884 r.

⁹⁹ W dalszej części swojej pracy polski romanista nie napisał już o kancelariach w liczbie mnogiej, lecz o najwyższych posadach w jednej „kancelarii cesarskiej (*scrinia*)”, T. Dydyński, *Cesarz Hadrian*, s. 177.

¹⁰⁰ O. Hirschfeld, *Untersuchungen*, s. 201–218.

¹⁰¹ W. Nippel, *New Paths of Antiquarianism in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries: Theodor Mommsen and Max Weber*, [w:] *Momigliano and Antiquarianism. Foundations of the Modern Cultural Sciences*, red. P. N. Miller, Toronto 2007, s. 210. Nie bez racji Jerzy Linderski pisał o słowie „cabinet” jako o „modernistic outlook reminiscent of the young Mommsen's linguistic innovations in his Roman History”, zob. J. Linderski, *Mommsen and Syme: Law and Power in the Principate of Augustus*, [w:] *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and His Participate*, red. K. A. Raaflaub, M. Toher, London 1993, s. 46.

¹⁰² V. Duruy, *Histoire des Romains depuis les temps les plus reculés jusqu'à la fin du règne des Antonins*, t. 5: *L'empire et la société romaine aux deux premiers siècles de notre ère*, Paris 1876, s. 272–273.

¹⁰³ G. Kretschmar, *Ueber das Beamtenhum der römischen Kaiserzeit. Akademische Antrittsrede gehalten am 11. Januar 1879 in der Aula der Universität zu Giessen*, Giessen 1879, s. 22–24. Także Otto Hirschfeld (*Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten*, s. 31) pisał o *Reichsfinanzministerium*. Paul von Rohden (s.v. (M. Antonius) Pallas, RE, 1/2, 1894, kol. 2634) napisał o Pallasię: *Er war Finanzminister (a rationibus) des Claudius [...]*.

konceptualnego), wedle której stosowane przez historyków terminy współtworzą obiekt ich badań¹⁰⁴. Zdaniem Winterlinga wspomniana zależność miała wpływ na ukształtowanie się tendencji do stosowania współczesnego nazewnictwa konstytucyjnego w odniesieniu do historii publicznego prawa rzymskiego.

Oceniając znaczenie zaprezentowanych rozważań terminologicznych, należy również pamiętać o tym, w jakim momencie dziejów pisali owi uczeni. Dla francuskiej historiografii był to bowiem ważny okres szukania korzeni XIX-wiecznych francuskich urzędów – *Secrétairerie d'Etat* i *Conseil d'Etat*. Francuski uczyony Victor Duruy porównał nawet antyczne sekretariaty do złożonej z *secrétaires d'Etat – organisation ministérielle*¹⁰⁵. Z kolei niemiecki badacz Otto Hirschfeld, pisząc o gabinecie cesarza rzymskich (*kaiserliche Kabinett*), funkcjonującym za panowania Klaudiusza, oraz o zreformowanej przez Hadriana kancelarii cesarskiej (*kaiserliche Kanzlei*), miał na myśli – jak się wydaje – dwie, posiadające różny charakter, instytucje¹⁰⁶. Jego zdaniem *Kabinett* był przede wszystkim polityczną instytucją, w której główną rolę odgrywali wpływowi wyzwoleńcy cesarscy, *Kanzlei* zaś to już kierowany przez profesjonalnych ekwitów państwowy urząd odpowiedzialny za tworzenie cesarskich dokumentów. Możliwe, że powyższe nowożytnie rozróżnienie terminologiczne, odnoszące się do czasów Cesarstwa Rzymskiego, wynikało z uwarunkowań kulturowo-politycznych XIX-wiecznych Niemiec, gdzie *Kabinett* pełnił funkcję polityczną, a *Kanzlei* (zwłaszcza w odniesieniu do średniowiecza i wczesnej nowożytności), jako instytucja cesarska, królewska, papieska bądź biskupia, zajmowała się przede wszystkim sporządzaniem dokumentów (*Urkunden*)¹⁰⁷.

Niemieccy starożytnicy nadali słowu *Kanzlei* również inne, szersze znaczenie, niezwiązane z administracyjnym urzędem. W 1987 r. Jürgen Malitz użył słowa *Kanzlei*¹⁰⁸, pochodzącego – jak sam określił – właściwie ze średniowiecza, na określenie ogółu pomocników Juliusza Cezara, tj. jego współpracowników ze stanu ekwickiego oraz wielkiego sztabu niewolników i wyzwoleńców¹⁰⁹. W takim jednak znaczeniu pojęcie *Kanzlei* stosowano o wiele rzadziej. Sam Malitz stwier-

¹⁰⁴ A. Winterling, *Politics and Society in Imperial Rome*, Malden 2009, s. 13.

¹⁰⁵ V. Duruy, *op. cit.*, s. 273.

¹⁰⁶ O. Hirschfeld, *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten*, s. 321.

¹⁰⁷ Por. E. C. Tennant, *The Habsburg Chancery Language in Perspective*, University of California Publications in Modern Philology, t. 114, Berkeley–Los Angeles–London 1985, s. 69; J. Malitz, *Die Kanzlei Caesars – Herrschaftsorganisation zwischen Republik und Prinzipat*, „Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte”, 36, 1987, s. 51, przyp. 1.

¹⁰⁸ Por. J. Malitz, *Die Kanzlei Caesars*, s. 51, przyp. 1: [...] *Kanzlei im engeren Sinne des Wortes, nämlich der Institution, wo die – königlichen, päpstlichen, bischöflichen – Urkunden geschrieben und gesiegelt werden* [...].

¹⁰⁹ *Ibid.*, s. 51. Zdaniem Malitza to właśnie *Kanzlei* stanowiła charakterystyczną cechę rządów Cezara w ostatnich latach jego życia oraz w okresie wczesnego Cesarstwa, *ibid.*, s. 51, 72.

dził, że interesujące słowo odnośnie do czasów Cezara używane jest w literaturze sporadycznie, bez odrębnych wyjaśnień i nie służąc ocenie rządów Cezara¹¹⁰.

„Kancelaria” (łac. *cancellum*) to termin powszechnie stosowany w literaturze francuskiej (*chancellerie*), włoskiej (*cancelleria*) oraz niemieckiej (*Kanzlei*) na określenie antycznej struktury administracyjnej. Co ciekawe, prawie w ogóle nie jest on obecny w anglosaskiej literaturze przedmiotu. Jaka może być tego przyczyna? Wydaje się, że o ile w przypadku trzech pierwszych wymienionych przez nas kręgów kulturowo-językowych, pozostających w obszarze karolińskiej tradycji, znaczenie terminu „kancelaria” dotyczy urzędu odpowiedzialnego przede wszystkim za sporządzanie dokumentów¹¹¹, o tyle w przypadku anglosaskiego kręgu kulturowo-językowego urząd ten związany jest z inną sferą działalności publicznej. We wczesnym średniowieczu, przyjmując wzorce kontynentalnej Europy, *chancery* wprawdzie jeszcze wykonywała zadania związane z wystawianiem dokumentów z wielką pieczęcią (*Great Seal*), lecz już od XIV w. stała się instytucją głównie sądową, funkcjonującą w ramach systemu *Common Law*¹¹². Od XV w. urząd ten coraz częściej sprawowany był przez słynnych specjalistów w zakresie prawa kanonicznego i rzymskiego¹¹³. Z powyższych rozważań wynika, że należy uznać za prawdopodobne, iż nowożytni uczeni anglosascy nie określali interesującego nas antycznego urzędu terminem *chancery*, bowiem ten najzwyczajniej nie kojarzył im się z tworzeniem dokumentów. Niemniej warto zaznaczyć, że anglosascy uczeni, piszący u progu XX w., choć nie przejmowali bezpośrednio wzorców terminologicznych od uczonych niemieckich, prekursorów badań nad administracją wczesnego Cesarstwa Rzymskiego, to wiele im zawdzięczali¹¹⁴.

Wydaje się jednak, że w nomenklaturze kształtowanej przez wiele dziesięcioleci w nowożytnej literaturze naukowej uprzywilejowane zostały – jak staraliśmy się wykazać w przeprowadzonych rozważaniach – przede wszystkim dwa pojęcia. Pierwsze z nich – „kancelaria”, posiada szersze znaczenie, drugie zaś – „sekretariat”, mocno eksponowane w literaturze anglosaskiej, lub „biuro”, powszechne w literaturze francuskiej, a także często stosowane przez anglosaskich oraz niemieckich uczonych – jest częścią składową pierwszego. O słuszności utrwalonego tradycją tak określonego związku między obu pojęciami przesądza fakt, że sekretariaty bądź biura tworzyły strukturę kancelarii cesarskiej. Naszym zdaniem kancelaria cesarska okresu pryncypatu to zatem kształtowany przez pierwsze

¹¹⁰ *Ibid.*, s. 51, przyp. 1.

¹¹¹ Por. E. Mayer, *Deutsche und französische Verfassungsgeschichte vom 9. bis zum 14. Jahrhundert*, Bd. II, Leipzig 1899, s. 317–349.

¹¹² W. Reinhard, *Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München 2002 (3 Aufl.), s. 152–154.

¹¹³ W latach 1529–1532 kanclerzem (*Lord Chancellor*) króla Henryka VIII był wybitny myśliciel, Tomasz Morus. Por. R. Marius, *Thomas More. A Biography*, Cambridge 1999, s. 371–385.

¹¹⁴ Por. T. M. Taylor, *A Constitutional and Political History*, s. V; H. Mattingly, *The Imperial Civil Service of Rome*, s. VII–VIII.

trzy wieki po narodzeniu Chrystusa centralny urząd administracyjny o strukturze złożonej z sekretariatów. Jego głównym zadaniem było sporządzanie cesarskich dokumentów oraz wykonywanie czynności związanych z profesjonalną służbą cesarzowi rzymskiemu.

ON THE HISTORICAL IMPORTANCE OF TRANSLATION. MODERN HISTORIOGRAPHY
OF THE IMPERIAL COURT OFFICES IN THE PRINCIPATE

The present article is an attempt to initiate an interdisciplinary discussion on semantic differences in modern historical works on the Palatine offices in the Principate. Terminological variations in the scholarly reflection on central imperial offices in the early Empire may stem from the fact that the institution, its scope, hierarchy, catalogue of posts and the competences of its officials have never been comprehensively defined. It has often been the case that authors writing about the Principate had differently interpreted historical sources and variously translated ancient administrative terms. Therefore, it is our aim to accentuate the socio-cultural dimension of historiographical research by comparing the multilingual terminology used by prominent French, Italian, German and Anglophone scholars interested in Roman offices.